OLIY TA’LIM MUASSASALARI TALABALARINI KASBIY-IJODIY QOBILYATINI KOMPETENSIYAVIY YONDASHUV ASOSIDA RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIC-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

M.E.Sulaymonova

Nizomiy nomidagi O’zMPU

mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada oliy ta’lim muassasalari talabalarini kasbiy-ijodiy qobilyatini kompetensiyaviy yondashuv asosida rivojlantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlari haqida fikr-mulohazalar ilgari surilgan.Shuningdek, maqolada talabalarini kasbiy-ijodiy qobilyatini kompetensiyaviy yondashuvning ahamiyati va zaruriyati haqida kehg to’xtalib o’tilgan.

Kalit so'zlar: Ta’lim - tarbiya, kompetensiya, kasbiy kompetentlik, faoliyat, ijtimoiy-iqtisodiy talablar,shaxs, ta’lim metodlari va yondashuvlar,kasbiy mahorat,huquqiy,demokratik va fuqarolik tushunchasi,kasbiy-ijodiy qobilyat,faoliyat.

Аннотация: В статье представлены соображения относительно педагогических и психологических аспектов развития профессионально-творческих способностей студентов вузов на основе компетентностного подхода. Кроме того, в статье подробно рассматриваются значимость и необходимость данного подхода для развития профессионально-творческого потенциала студентов.

Ключевые слова: образование и воспитание, компетентность, профессиональная компетентность, деятельность, социально-экономические требования, личность, образовательные методы и подходы, профессиональное мастерство, правовые, демократические и гражданские концепции, профессионально-творческие способности, активность.

Abstract: This article presents insights into the pedagogical and psychological aspects of developing the professional-creative abilities of university students, based on a competency-based approach. Furthermore, the article examines in detail the significance and necessity of this approach for the development of students' professional-creative potential.

Key words: Education and upbringing, competence, professional competence, activity, socio-economic requirements, personality, educational methods and approaches, professional mastery, legal, democratic and civic concepts, professional-creative abilities, proactiveness.

O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligining hujjatlarida asosan hozirgi zamon ta’lim maqsadlari aniq faoliyat sohasi uchun tor doiradagi mutaxassislarni tayyor-lash emas, balki har bir odamning shaxsiyatini rivojlantirish, uning kasbiy-ijodiy kompetentligini oshirishdan iborat ekanligi qayd etilgan. Hozirgi vaqtga kelib, pedagogik faoliyatning turli sohalari uchun mutaxassislar tayyorlash jarayonining ko‘p qirrali jihatlarini ochib berishga bag‘ishlangan jiddiy tadqiqotlar o‘tkazilgan. Kasbiy-ijodiy qobliyatini rivojlantirishda ta’lim-tarbiya masalalarining uzoq tarixiy ildizlari sharq mutafakkirlari Abu Ali ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Abu Nasr Forobiy, Alisher Navoiy, Abdulla Avloniy asarlarida ham aks etgan. Tarixiy meroslari-mizda kasbga yo‘naltirilganlik g‘oyalarning jamiyat taraqqiyotidagi ahamiyati va muhimligi masalalari haqida ko‘plab fikr-mulohazalar bayon etilgan. E.Foziev, B.Qodirov, M.Davletshin, V.Kari-mova, L.S. Vigotskiy va boshqalar o‘z ilmiy ishlarida bo‘lajak o‘qituvchilarda kasbiy kompetentlikni shakl-lantirish, ularni kasbga yo‘naltirishning psixologik asoslari haqida e’tiborga molik fikrlarni ilgari surishgan bo‘lishsa, M.Ochilov, U.Marhkamov, M.Quronov,F.Yuzlikaev, J.Hasanboev, Yo.Haydarov, O‘.Tolipov, N.Sayidahmedov, N.Nishonaliev, E.Cho-riev, N.Shodievlar ilmiy-tadqiqotlarida bo‘lajak o‘qituvchilarda kasbiy bilim va malakalarni shakllantirish, malakali kadrlar tayyorlash masalasini ilmiy-uslubiy jihatdan tahlil etishgan.

Shu bilan birga, shuni ham qayd etish kerakki, mutaxassisning kasbiy kompetentligini tarbiyalash masalalari tadqiqot obekti sifatida maktab o‘qituvchisini yoki oliy ta’lim muassasasi o‘qi-tuvchisini tayyorlash va malakasini oshirish doirasida qaraladi. Jumladan, o‘qituvchini didaktik (M.Ochilov), psixologik-peda-gogik (E.G‘oziev), umumpedagogik (N.N.Azizxodjaeva, O.A.Abdul-lina), innovatsion (R.A.Mavlonova, V.A.Slastenin), ijodiy (V.A.Kan-Kalik) tayyorlashning ahamiyati va vazifalari o‘rganil-gan.

N.A.Muslimov, N.S.Gaipova, M.M.Qodirovlarning mehnat va kasb ta’limi o‘qituvchilarini kasbiy tayyorlashda yangi sifat darajaga o‘tish to‘g‘risida: «Bugungi kunda mehnat va kasb ta’limi o‘qituvchilarini tayyorlashda bo‘lajak mutaxassislarning shunday sifatlari talab etiladiki, yuqori darajadagi bilim va kasbiy ko‘nikmalar asosida ular pedagogik faoliyatni va ishlab chiqarish jarayonini tahlil qila oladigan, yangi nostandart g‘oyalarni ilgari sura oladigan, ratsional, zamonaviy talablarga javob beradigan metod va vositalarni, kasbiy va ilmiy axborotlarni o‘zlashti-rishning yangi usullarini amaliyotda qo‘llay oladigan bo‘lishi lozim. Shuning uchun bo‘lajak mehnat va kasb ta’limi o‘qituvchi-larini kasbiy tayyorlashning xarakterini sezilarli darajada o‘zgartirish kerak. Bu masalalarni hal etish, mehnat va kasb ta’-limi o‘qituvchilarini tayyorlashning yangi sifat darajasiga o‘tish-ni talab etadi», - degan fikrlarni bildirib o‘tganlar [63].

Psixologik-pedagogik adabiyotlarda, ko‘pgina pedagog olimlarning ilmiy ishlarida «kompetentlik» degan tushuncha keyingi paytlarda keng qo‘llanilmoqda. Ta’lim tizimiga kompetentli yon-dashuv xorijiy adabiyotlarda o‘tgan asrning 60 yillarida shakl-lana boshlagan edi.

“Kompetentlik” – tushunchasi esa, shaxsning doimo o‘sib boruv-chi tasnifi bo‘lib, real hayotiy vaziyatlarda yuzaga kelgan muammo-larni yechish qobiliyati, o‘z bilimi, o‘quv va hayotiy tajribalari, qadriyatlari va qiziqishlarini unga safarbar etish imkoniyatlari hisoblanadi.

“Kompetentlik” atamasi ta’lim sohasiga psixologlarning ilmiy izlanishlari natijasida kirib keldi. Bu tushuncha noan’-anaviy vaziyatlarda yoki kutilmagan

hollarda o‘zini qanday tutish, muloqotga kirishish, raqiblar bilan o‘zaro munosabatlarda yangi yo‘l tutish, noaniq vazifalarni bajarishda, ziddiyatlarga to‘la ma’lumotlardan foydalanishda, hamisha rivojlanib boruvchi va murakkab jarayonlarda qanday harakat qilishi kerakligi to‘g‘risida nazariy bilimlar zarurligini ko‘rsatadi.

S.I.Ojegovning[135] izohli lug‘ati quyidagicha ta’rifi beradi: “kompetentlik – 1) kimdir yaxshi xabardor bo‘lgan savollar doirasi; 2) kimningdir vakolatlari, huquqlari doirasi”.Hayot

Tadqiqotimizda bizni shunchaki kompetentlik emas, balki kasbiy kompetentlik qiziqtiradi.

V.N.Vvedenskiyning[35] fikricha, kasbiy kompetentlik bilim va malakalarni yig‘ishdan iborat bo‘lmay, balki ularni real amaliyotda qo‘llashning zaruratini va samaradorligini belgilaydi. B.S.Gershunskiy[44] kasbiy kompetentlikni “faoliyatni amalga oshirishga nazariy va amaliy tayyorgarlikning birligi” sifatida tushunar edi.Hayot

Inglizcha “*competence”* tushunchasining lug‘aviy ma’nosi «qo-biliyat» demakdir, biroq kompetensiya atamasi bilim, ko‘nikma, mahorat va qobiliyatni ifoda etishga xizmat qiladi.

G‘arb mamlakatlarida shakllangan an’anaga muvofiq mutaxas-sisning kasbiy malakasi uning kompetentlik, ta’lim tizimi esa – bilim, ko‘nikma va malakalar darajasi bilan o‘lchanadi.

Xorijiy mamlakatlarda an’anaga muvofiq ishchining bilim va malakalarining o‘ziga xos-xususiyati hisoblangan mutaxassislik (malakaviy) standartlari ishlab chiqiladi. Ushbu standart natija-nigina (nimaga erishilishi kerak) qayd etadi.

Kompetensiya o‘z bilimlarini tinmay boyitib borishni, yangi axborotlarni o‘rganishni, shu kun va davr talablarini his etishni, yangi bilimlarni izlab topish mahoratini, ularni qayta ishlashni hamda o‘z amaliy faoliyatida qo‘llashni talab qiladi. Kompetensiya egasi bo‘lgan mutaxassis muammolarni yechishda o‘zi o‘zlashtirib olgan, aynan shu sharoitga mos metod va usullardan foydalanishni yaxshi

bilishi, hozirgi vaziyatga munosib bo‘lgan metodlarni tanlab olib qo‘llashi, to‘g‘ri kelmaydiganlarini rad etishi, masalaga tanqidiy ko‘z bilan qarashi kabi ko‘nikmalarga ega bo‘ladi.

Pedagogikada kompetentli yondashish mutlaqo yangi hodisa emas, balki uning irmoqlari uzluksiz rivojlanib boruvchi ta’lim jarayonlarida mavjud bo‘lib, ular bosqichma-bosqich shakllangan edi. «Mahorat», «malaka», «salohiyat» masalalari, faoliyat, shu bi-lan birgalikda, bir qator faoliyatlarning birikuvi M.N.Skatkin, I.Ya.Lerner, V.V.Kraevskiy, G.P.Щedrovidskiy, V.V.Davidov va boshqa pedagogika sohasining olimlari ilmiy asarlari asosini tashkil etgan.

N.V.Kuzmina, A.K.Markova, E.F.Zeer, V.A.Slastenin, T.F.Lo-shakova o‘qituvchining «kasbiy kompetentlik» haqida ko‘plab ish-larni amalga oshirganlar.

B.A.Nazarova o‘zining ilmiy ishida D.Dyui, U.Uoller, M.Mid, K.Yung, P.Sorokin, F.Znaneskiylarning falsafasida kasbiy kom-petentlik tushunchasiga shunday ta’rif berganliklarini ta’kid-laydi: “Bu muhitga o‘rganish vositasi, chunki kasb odamni unga to‘g‘rilaydi, odamning qiziqishlarini aniqlaydi, bitta kasbda ishlagan odamlarning qiziqishlarini jamlaydi” [69].

D.L.Tompson, D.Pristinlar: “Kasbiy kompetentlik - ishda kerak bo‘lgan bilimlarning va barcha axloqiy qoidalarning yig‘indisidir”, - deb ta’kidlaydilar.

I.V.Grishina kasbiy kompetensiya shaxsning o‘z professional faoliyatini qanchalik darajada egallaganligi, deb baho beradi va quyidagicha ta’riflaydi [31]:

- ushbu faoliyatga bo‘lgan munosabati, unga zarurat va qizi-qishi, intilishlari, qadriyatlari, faoliyatdan maqsadi, o‘zining ijtimoiy o‘rnini tasavvur qilishi;

- o‘zining shaxsiy o‘ziga xosligi va mutaxassis sifatidagi mavqeiga, kasbiy bilim, mahorat va ko‘nikmalari, kasbiga xos boshqa xususiyatlariga baho berish;

- shu asosda o‘zini kasbiy jihatdan shakllanishini va o‘sishini boshqara bilishi.

Psixologiyada I.N.Shpilrien, S.G.Gellershteyn, Ye.A.Klimov, V.D.Shadrikov, K.K.Platonov, N.V.Kuzmina fikrlariga ko‘ra hayotda yuz beradigan turli vaziyatlarni, muammolarni yechishga yordam beradigan fazilatlar, qobiliyatlar kompetentlik deb

tu-shuntiriladi. Kasbiy kompetentlik – bu qaysidir kasbda bor bo‘lgan standartga rioya qilish.

A.P.Akimova kasbiy kompetentlikni shunday ta’riflaydi: “O‘z faoliyatida kerak bo‘lgan yangiliklarning, bilimlarning, qobiliyatlarning yig‘indisi va atrof muhit bilan o‘zaro to‘g‘ri kelishi».

Pedagogik kompetentlik pedagogik mahorat tushunchasiga bog‘liqligini N.V.Kuxarev shunday ta’riflaydi: «Psixologik – pedagogik tayyorgarligidan kelib chiqadigan o‘qituvchi shaxsining aniq sifatlarini va pedagogik masalalarini eng samarali usulda yechadigan fazilatlar to‘plami».

A.K.Markova o‘qituvchini kasbiy kompetentlikka ega bo‘lgan o‘qituvchi deb aytadi, qachonki pedagogik faoliyatini, pedagogik muomalani yetarlicha yuqori darajada oshirsa, yoshlarni o‘qitishda va tarbiyalashda yuqori natijalarga erishsa. Kompetentli o‘qituvchi o‘zining kasbiy bilimlarini, psixologik fazilatlarini o‘z mehnatida qo‘llashni bilishi kerak [65].

A.K.Markova eng ko‘p o‘qituvchi mehnatining kasbiy kompe-tentligi asoslarini qidirgan pedagog olim. A.K.Markova fikri bo‘yicha o‘qituvchining mehnati kompetentlikka aylanadi qachon-ki o‘qituvchi o‘z faoliyatini yetarlicha yuqori hamda talaba va tala-balarni o‘qitish va tarbiyalashni yuqori darajada amalga oshirsa. Ushbu asoslar bilan birga o‘qituvchining kasbiy kompetentligini to‘rtga bo‘lib o‘rganadi:

V.V.Lopatin va L.E.Lopatinalarning zamonaviy ruscha lug‘atida [107] shakllanish deganda, yaratilish, rivojlanish va yakunlanishga oid jarayon tushuniladi. Xulosa qilish mumkinki, bo‘lajak kasb ta’limi o‘qituvchilarining kasbiy shakllanishi boshqariladigan jarayonidir.

Yuqoridagilarni inobatga olgan holda, biz quyidagi xulosaga keldikki, bo‘lajak kasb ta’limi o‘qituvchilarining mediamadaniyatini rivojlantirish - ijobiy miqdor va sifat o‘zgarishlarini bosqichma-bosqich kompleks tarzda to‘plash va oliy ta’lim muassasasi o‘quv jarayonida bo‘lajak kasb ta’limi o‘qituvchilarini maqsadli tayyorlab borishni boshqarish mumkin.

Maxsus yoki faoliyatli kasbiy kompetentlik – bu faoliyatni yuqori kasbiy darajada olib borishi. Maxsus kasbiy kompe-tentlik nafaqat maxsus bilimlardan, balki bu bilimlarni amalga oshirishdan iborat;

Ijtimoiy kompetentlik – bu qo‘shimcha faoliyatni olib borish yo‘llarini bilish, hamkorlikda bajarish yo‘llarini bilish;

Shaxsiy kompetentlik – o‘zini rivojlantirish va o‘zini ko‘rsatish yo‘llarini bilish (mutaxassis o‘zining faoliyatini rejalashtirish, mustaqil qaror qilish, ma’lumotlar bilan va o‘z ustida ishlash).

Individual kompetentlik – bu o‘zini boshqarish yo‘llarini bilish, kasbiy rivojlanishga tayyorgarlik va kasbiy yangiliklar yaratish. Shu bilan birga o‘qituvchining bilimlari yangiliklar bilan boyigan bo‘lishi, psixologik va pedagogik fazilatlar yuqori darajada bo’lishi[65].

Olimning ta’kidlashicha, kasbiy mahorat shaxs sifa-tining yuksalishi sari qo‘yilgan qadamlar yordamida faqat bir faoliyat uchun egallangan kompetensiyadir. R.X.Tugeshev Kompetensiya egasi deganda, olim shaxsning o‘z ishining ustasi, mahorati bilangina cheklanmaydi, balki ishni tashkil etishi, o‘z faoliyatiga aloqador barcha muammolarni tizimli ravishda tushunishi, vazifa qo‘ya bilishi va aniq muammolarga yechim topish qobiliyatiga ega bo‘lishi kabi fazilatlarni nazarda tutadi. Ana shunday inson ma’lum bir sohada kompetensiya egasi degan nomga sazovor ekanligini qayd etadi [88].

Agar R.X.Tugeshev kompetensiya tushunchasini kasbiy mahorat degan tushuncha bilan bir xil ekanligini qayd etsa, E.F.Zeer esa kasbiy yo‘naltirilgan kompetensiya va kasbiy qobiliyat oliy darajadagi kasbiy mahoratni ta’minlaydi, degan fikrni olg‘a suradi [37].

Kasbiy kompetensiya shaxsning sub’ektiv faoliyati tarkibi-dagi to‘rt jihatning biri hisoblanib, E.F.Zeer ta’kidlaganidek, kasbiy kompetensiya o‘z kasbiga oid bilimlar, mahorat hamda kasbiy faoliyatni amalga oshirish usullari yig‘indisidir.

Psixolog A.K. Makarova kasbiy kompetensiya tushunchasi insonning barcha xislatlarini o‘z ichiga oladi, ular yordamida kasbiy faoliyat davomida inson yuksak

natijalarga erishadi deb uqtiradi. Uning fikricha, kasbiy kompetensiya mutaxassisning shunday mehnat faoliyatiki, natijada yuqori darajada kasbiy faoliyat amalga oshiriladi va mutaxassis shaxs sifatida o‘zini namoyon qiladi. Shunday qilib, A.K. Makarova kasbiy kompetensiya tushunchasi mazmunini yanada kengaytiradi, uning tarkibiga mutaxassisning sub’ektiv xususiyatlarin ham kiritadi [65].Bu sohada, kompetensiya yondashuv bilan bog‘liq muammolarni, umuman, kompetensiyaviy yondashuvlarni, tadqiq etish ishlariga xorijlik olimlar L.P.Alekseeva, V.M.Basova, N.V.Nuzmina, A.K.Makarova, L.M.Mitina, V.G.Podzolkov, A.A.Petrovskaya, A.N.Sergeev, A.V.Sergeeva, G.I.Sivkova, N.A.Shaydenko kabi olimlar ulkan hissa qo‘shganlar. Kasbiy kompetensiya fenomenini «tayyorgarlik» tushunchasi bilan qiyoslash keng tarqalgan. V.A.Slastenin nuqtai nazariga ko‘ra, mutaxassisning kasbiy kompetensiyasi tushunchasi uning nazariy va amaliy tayyorgarligi shaxs umumiy tayyorgarligi tizimi tarkibiga kirib, kasbiy mahorat, uning kasbiy darajasini belgilaydi [86].

Kasbiy-ijodiy kompetensiyani oliy ta’limning asosiy maqsadi sifatida Yu.G.Tatur quyidagicha tariflaydi: «Oliy ma’lumotli mutaxassis kompetensiyasi, uning amaliyotdagi intilishi va qobiliyati» (tayyorgarligi) hamda o‘zining imkoniyatlarini (bilim, mahorat, tajriba, shaxsiy fazilatlari va boshqalarni) muvaffaqiyatli, ijodiy faoliyat ko‘rsatishga, kasbiy va ijtimoiy sohada qo‘llashga hamda bu faoliyatni ijtimoiy ahamiyatini, uning natijalariga nisbatan shaxsiy mas’uliyatni his etishi, doimo uzluksiz ravishda o‘z ustida ishlashi kabi fazilatlarni ro‘yobga chiqaradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1.Mirziyoev Sh.M. “2017-2021 yillarda O’zbekistonni rivojlantirishning beshta ustuvor yo’nalishi bo’yicha Harakatlar strategiyasi”. 2017 yil 7 fevral.

2.Rasulov.A. Muammoli o‘qitishga yangicha yondashuv // Kasb-hunar ta’limi jurnali. – 2004. – №3. – 5 – 6-b.

3.Turg‘unov S.T. Umumiy o‘rta ta’lim muassasalari direktorlari boshqaruv faoliyatining nazariy asoslari: Ped.f.d. ...diss. – Toshkent, 2007. – 363 b.

4.Zimnyaya I.A.Pedagogicheskaya psixologiya.– M.: Logos, 2000.–384s

5.Kuxarev N.V., Reshetko V.S. Diagnostika pedagogicheskogo masterstva i pedagogicheskogo tvorchestva. – Minsk, 1996. – S. 32.